

РОЗДІЛ II

СТОРІНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 658.6/9 373,61 (477-25) «XIX»

І.О. Гуржій
(м. Київ)

ВЛАДА Й ОСНОВНІ ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ В ГАЛУЗІ ТОРГІВЛІ ТА ПІДПРИЄМНИЦТВА м. КИЄВА XIX ст.

В статті на основі залучення значної кількості першоджерел, зокрема й архівних матеріалів, висвітлюється проблема впорядкування в Києві торгівлі й підприємництва в контексті професійної діяльності в ньому купецтва XIX ст. Відображені методи боротьби органів імперської влади різних рівнів зі спекуляцією продавців, зловживанням міського чиновництва, реалізацією на ринках неякісних товарів, антисанітарією тощо. Особлива увага приділена кількісному зростанню та структуризації мережі базарів, а також змінам у торгівлі, які відбувалися протягом століття.

В статье на основании использования значительного количества первоисточников, в том числе и архивных материалов, освещены проблемы упорядочения в Киеве торговли предпринимательства в контексте профессиональной деятельности в нем купечества XIX в. Отображены методы борьбы органов имперской власти разных уровней со спекуляцией продавцов, злоупотреблениями городского чиновничества, реализацией на рынках некачественных товаров, антисанитарией и т.п. Особенное внимание уделено количественному увеличению и структуризации системы базаров, а также качественным изменениям в торговле, которые произошли на протяжении столетия.

In the article on the basis of a large number of primary sources, including archival materials, highlighted the problem of ordering in Kiev trade business in the context of professional activity in it in XIX merchants. Displaying methods of control bodies of imperial power at various levels profiteering merchants, abuse of urban bureaucracy, placing on the market of substandard goods, antisaniariefy etc. Particular attention is paid to the quantitative increase and the structuring of markets, as well as qualitative changes in the trade that have occurred over the centuries.

Нині столичні ринки здебільшого знаходяться в приватному володінні, а в XIX ст. вони були власністю міста й приносили йому досить великі доходи. На кінець століття прибутки від них поступалися тільки так званому «оціночному збору» з приватної нерухомості, тобто займали друге місце в надходженнях до бюджету. При цьому отримані кошти від торгівлі на одному з найбільших базарів – Бессарабському не враховувалися в бюджеті, бо оформлялися як прибутки з будівель на ньому.

Від початку XIX ст. вищі керівні органи Російської імперії все частіше звертали увагу на неупорядкованість фінансової системи та ведення господарства в губернському місті. Так, Сенат своїм указом від 28 травня 1801 р. заборонив торговий обіг польських монет і наказав переплавити їх у Києві й продавати у вигляді злитків¹. З метою поліпшення ситуації заснували й відкрили декілька державних установ, які втім певною мірою стали дублювати повноваження й практичні функції вже існуючих. Зокрема 1803 р. на деякі з них поклали обов'язок упорядкування – «приведення в равновесие» – міського бюджету, доходів і витрат городян². Наступного року Комітет міністрів за участю губернатора сформулював і висловив окремі міркування щодо сплати міських недоїмок, а також запропонував створити при магістраті спеціальну комісію для розробки та забезпечення здійснення такого заходу й взагалі, щоб вона керувала фінансовими надходженнями та витратами. Це стосувалося і торгової сфери. Очолювати комісію повинен був вїйт, а до її складу входили представники від магістрату, купецького та міщанського «товариств». Проте в процесі її діяльності більшість завжди становили члени магістрату й ремісничої управи. Комісія з міських доходів і витрат мала в своєму розпорядженні відповідно визначений кошторис, а тому все що виходило за його межі потребувало спеціального дозволу вищої влади. Фактично комісія розпочала свою діяльність у 1806 р. Однак майже відразу відчулося, що вона не справиться з поставленими перед нею завданнями: зокрема, ліквідувати дефіцит коштів, який продовжував невпинно зростати, незважаючи на введення нового «обивательського» податку³.

В той же час київський військовий губернатор і місцева поліція ретельно відстежували серед тутешніх купців боржників і примушувала їх до повернення відповідних коштів. Чиновники ж магістрату, як і раніше, нерідко досить недбало ставилися до вирішення таких справ, затягували їх розгляд (1802–1806 рр.). Зокрема це стосувалося купців Зулідова, Ризи, Гальченко та Стрельбицького.⁴ Стягнення боргів жителям Києва відбувалося навіть тоді, коли купець офіційно проживав далеко від міста, наприклад, в Одесі⁵.

Створена ж комісія займалася й операціями банківського характеру, бо до її каси надходили кошти жителів за «поміркувані» відсотки. На самому початку її активними членами були бургомістр Єфим Митюк, Яким Барський і Стефан Рибальський, а незабаром – Іван Могилевський, Андрій Скородуб та деякі інші. Проте зловживання в комісії поступово призвели до краху цієї справи: вкладники вимагали свої капітали назад, боржники не повертали отриманих позик, наявних коштів залишилося обмаль. Тільки за рішенням Сенату комісія зобов'язана була повернути полковнику Понятовському майже 97 тис. крб. за поручительство на відкуп, а їх не існувало. Ревізія ж виявила недостачу в касі в 3,9 тис. крб. і те, що понад 6 тис. крб. з неї одержав купець Тернавіот без будь-яких на те документів. Понад 20 тис. крб. міські представники перевитратили в ході будівництва нового Гостинного двору, розпочатого в 1809 р.⁶ на Подолі замість старого, побудованого в 60-ті рр. XVIII ст. архітектором І.Григоровичем-Барським. Перший Гостинний двір надавав свої послуги в ході ярмарків, але приїжджі купці часто віддавали перевагу перебуванню в помешканнях своїх «колег». Тому він давав мало доходів міській казні⁷.

Всілякі махінації члени комісії дозволяли собі й з міськими майном і нерухомістю. Так, Пилип Лакерда, який «заправляв» у ній протягом 1817–1827 рр., купив у гостинному ряді на Подолі крамницю №29 на своє ім'я за 2288 крб., взявши їх з «комісійської скрині». А по документам оформив крамницю серед іншої власності Києва. Проте використовував її тільки у власних інтересах. Після його смерті вона дісталася в «спадщину» сину того Антону. Лише 1829 р. крамниця перейшла в підпорядкування інших членів громадської комісії.

Чиновник О.Островський напроти Царського саду купив на своє ім'я будинок, але за міський рахунок. Згодом той перейшов до П.Лакерди як «комісіянту». Останній «поступився» ним капітану Линовському за 5 тис. крб. Линовському П.Лакера перепродав і одну з своїх крамниць, оцінену в 2 тис. крб. На всі ці незаконні оборотки оформлялися «купчі кріпості», які потім затверджував магістрат⁸.

Тому недивно, що час від часу Київське губернське правління змушено було втручатися в такого роду сумнівні справи, зокрема, видавати персональні дозволи на влаштування крамниць у певних місцях, а на інші «накладати арешт». Наприклад, 4 вересня 1811 р. було «накладено арешт» на палатку для дрібної торгівлі київського купця Смородина⁹. А наступного року на прохання місцевих купців влада дозволила побудувати кам'яні крамниці на Двірцевій площі¹⁰.

Особливо корисливу зацікавленість члени комісії проявляли до питного відкupu, прибутки від якого лише в 1816 р. перевищили 300 тис. крб. Загалом же «представники» міського суспільства від часу заснування комісії до 1846 р., коли Сенат зробив вирок її кримінальній діяльності, розтратили, за підрахунками І.Каманіна, понад мільйон карбованців¹¹.

Безпосередньо вища влада, включаючи й імператорів, особливу увагу приділяла «контрактам», на які з'їжджалося багато людей, а гроші наче «сипалися з рогу достатку». Очевидець тих подій князь І.Долгоруков записав у своєму нотатнику: «Это очень возвысило красоту города и воспособствовало его отстройке. Дом для контрактов выстроен превеликий на Подоле... Все знают, что такое контракты. Они начинаются в январе и продолжаются недели три. В эту бешенную пору все магазины, лавки опустошаются, все распродают. Поляки наезжают кучами отовсюду для своих продаж, разменов, аренд и откупов. Из карманов их сыплются кучи золота и я видел такие дома, которые дают невероятный доход хозяину, например дом Сперанского занимается уже несколько лет сряду во время контрактов графиней Потоцкой, которая за две недели найма платила до 4000 р., а дом деревянный и далек от того, чтобы быть обширным» (1817 р.)¹². Мандрівник Гун, відвідавши «контракти» в 1806 р., порівняв їх з найвідомішим у Європі Лейпцизьким ярмарком, який виник на три століття раніше¹³.

Цікаво, що при будівництві другого Контрактового будинку в 1815–1817 рр. уряд дозволив використати проект англійського архітектора В.Гесте за участю українського архітектора А.Меленського, який долучився до спорудження й першої будівлі в 1800–1801 рр. (другий, дерев'яний, поверх згорів під час пожежі 1811 р.). Відтоді торгівля з Печерська поступово перемістилися на Хрещатик, де досі існували ковальні та невеликі халупки¹⁴.

Слід зазначити, що в 20-х роках вища влада здійснила декілька заходів з метою поліпшення ведення господарства в Києві та припинення зловживань. Тому для управління доходами та витратами організували спеціальний комітет, до якого ввійшли губернатор, предводитель дворянства, поліцеймейстер, міський голова та депутати від усіх станів, які володіли будинками в місті. Одночасно міністр внутрішніх справ, враховуючи той факт, що адміністрації міст для покриття витрат самі робили розкладку зборів і, що на зловживання при цьому надходили численні скарги, «предписав», щоб у вересні кожного року Дума складала фінансовий кошторис і надавала б його на ознайомлення керівнику губернії. На казенні ж палати покладалася перевірка дотримання такого кошторису, результати якої додатково ревізувалися депутатами від міста.

В 1828 р. на території Російської імперії була здійснена загальна спроба стягнути з купців усі недоїмки, які накопичилися за земські повинності. Про це йшла мова в Сенатському указі, який побачив світ 2 липня¹⁵.

Проте від таких дій влади помітних позитивних зрушень не сталося. Члени магістрату та інші міські чиновники, зображуючи зовнішню законність і нібито належне ведення прибутково-витратних книг, продовжували на власний розсуд розпоряджатися бюджетними коштами, мало уваги приділяли організації, отже розвитку, місцевої торгівлі. Тому не дивно, що зокрема 1818 р. особливо невдалим виявився Контрактний ярмарок. А 1820 р. з привезених сюди товарів на суму 686 550 крб. продали всього на 290500 крб., тобто в 2,3 рази менше за можливе¹⁶.

Помітним реорганізаційним заходом у цьому напрямі слід вважали появу «височайше» затвердженого «Положення о доходах и рас ходах губернского города Киева, о управлении ими, и о квартирной повинности» від 17 вересня 1831 р.¹⁷

Особливо важливими для Києва виявилися відвідини імператора Миколи I у 1832, 1835, 1837, 1840, 1843–1845, 1847 і 1852 рр., бо він неодноразово цікавився і ставив питання стосовно негоціантів, ярмарків і т.п.

Очевидно, наслідком першого перебування став іменний указ, даний Сенату від 16 грудня 1832 р. про будівництво шосе від міста до Броварів.¹⁸ Зокрема 1835 р. відбулася така його розмова з фельдмаршалом М.Муравйовим – Карським:

«– Как торговля в Киеве? Улучшается ли?

– Не полагаю Ваше Величество; *купцы там более приезжие*, а с уничтожением главной квартиры (російських військ. – Авт.) они очень обеднеют: ибо мы там издерживали до миллиона рублей в год (!).

– Если перевести Бердичевскую ярмарку? Но я полагаю сие невозможным. Как ты думаешь о сем?

– Я думаю, Государь, что ярмарки учреждаются безусловно по обстоятельствам и надобностям народа, а потому и полагаю, что правительство не может назначать и переводить их, как равно и торговые дороги»¹⁹.

В той же період, коли Київ так активно відвідував імператор і інші високопосадовці держави, уряд, хоча і повільно, почав упорядковувати судноплавство на Дніпрі: споруджувалися канали, розшищалося русло, ліквідовувалися мілини та пороги, тощо. Наприклад, у річці в межах Київщини існувало близько 60 мілин, які сумарно простягалися на 25 верст. Нижче Києва по течії таких на 189 верстах

налічувалося 49. Вони помітно ускладнювали професійну діяльність купців, адже через це судна вниз по Дніпру за добу могли подолати лише до 50–60 верст, а проти течії – 35 верст²⁰.

Перший пароплав з'явився на Дніпрі 1823 р. спочатку його функції обмежувалися головним чином доставкою різних будівельних матеріалів до Києва. В 1838 р. тут діяла вже ціла Дніпровська судноплавна компанія. На кінець 50-х років у її розположенні знаходилося 17 пароплавів. Тоді ж виникло «Товариство судноплавства по Дніпру та його притоках». Все це неабияк сприяло зміцненню економічних зв'язків міста не лише з різними районами Наддніпрянщини, України в цілому, а й з європейською частиною Росії. В 1860 р. по річці в межах Київської губернії (відповідно й повз її адміністративний центр) пройшло майже 4 тис. суден і 4,7 тис. плотів з вантажем на загальну суму 11,8 млн. крб.

Тоді ж у місті відбувалося впорядкування паспортної системи та торгівлі в присутніх місцях, а також активізувалося переслідування купців-боржників, які тут намагалися сховатися. Так, міська поліція заарештувала купця Рибальченка, котрий з метою «полегшення» собі життя мав при собі декілька паспортів²¹. У кінці 1830 р. київський поліцеймейстер одержав з канцелярії військового губернатора «предки-сание» про необхідність збору та надання відомостей стосовно торгових угод, укладених в усіх присутніх місцях²². Негоціант зі Золотоноші Белицький у 1831 р. звернувся до органів правопорядку, щоб ті допомогли стягнути з переяславського колеги, який на той час переховувався в Києві, заборговані йому за векселем гроші²³. А купець 3-ї гільдії Прокоф'єв не домігшись свого, вже поскаржився губернатору на міську поліцію за те, що вона не стягла борг з місцевого купця Маптюка (1833 р.)²⁴.

Помітною подією в Києві став дозвіл губернському секретарю І.Яценку та купцю Ф.Кіреєву відкрити аукціонну залу й спеціальну контору комісіонерів (1832–1833 рр.)²⁵. Цей захід, а також безпосереднє долучення до справи такого рівня чиновника яскраво засвідчили офіційне ставлення влади до економічних проблем городян. Крім того, подія у часі практично співпала з першим приїздом сюди імператора Миколи І.

Дієву участь у означених питаннях брав на себе й Київський приказ громадського піклування («Киевский приказ общественного призрения»), який безпосередньо клопотався про укладання контрактів на постачання купцями товарів²⁶. Такий підхід помітно полегшував оформлення угод і забезпечував підтримку на високому державному рівні. А Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора зобов'язувала всі профільні установи не перешкоджати проведенню торгових обороток. Наприклад, вона наказала сприяти представнику подільського банку А.Добровольському, якого відрядили до Києва для проведення комерційних операцій і зміцнення торгових зв'язків між південно-західними губерніями Російської імперії (1834–1835 рр.)²⁷.

В 1835 р. імператор видав декілька указів, які стосувалися прав і привілеїв киян, а також статусу губернського центру. Так, в одному з них, від 23 листопада, наданому Сенату наголошувалося: *В особенном нашем внимании к благосостоянию г. Киева, желая всемерно способствовать успехам населения его и промышленности**, признали, ...что настоящий порядок его управления... не соответствует существенным выгодам города и что права, некогда ему данная и на первый случай впрямь до

усмотрения подтвержденныя, одни давно уже сами собою прекратились, другия же в течении времени и с переменою местных обстоятельств, изменяясь в их действии, обратились во вред и отягощение целому составу городского общества, признали мы за благо, *согласно мнению Государственного Совета*, постановить: 1) для управления городских хозяйственных дел учредить в г. Киеве, по примеру других городов, на основании городского положения Городскую думу; затем упразднить городскую комиссию и передать ей дела в думу; 2) присвоить магистрату Киева в отношении губернского начальства и судебных мест все права и обязанности, какие присвоены прочим магистратам; 3) освободить городское общество от содержания городской стражи (2000 чел. пехоты и 500 конницы, с артиллерией), как от повинности *для благоустройства города* по настоящему его положению бесполезной; 4) распространить рекрутскую повинность на всех мещан,* приписанных к городу после ревизии 1782 г., а со старожилов взыскивать по 1 руб. за каждого следуемого с них рекута; подчинить мещан в их исках о безчестии общим законам; тем же, которые пользовались в таких исках шляхетским правом, назначить вознаграждение вчетверо больше, сравнительно с простыми мещанами»²⁸.

Отже, імператорський указ скасував магдебурзьке право, надане місту ще в кінці XV ст. Це сталося при генерал-губернаторі В.Левашові.

Інший указ, від 8 березня 1835 р., стосувався безпосередньо купецтва, його заохочень у галузі професійної діяльності, купівлі будинків у Києві, заснування підприємств тощо. Зокрема тим особам, хто протягом 3-х перших років, починаючи з 1836 р., побудує «фабрику» в місті «дарувалася пільга» не сплачувати «гільдійські повинності», а лише земські та загальні міські збори. Стосовно євреїв передбачалося «преградить поводы к праздности и промыслам незаконным». Їм заборонялось купувати заселені будинки та маєтки. Коли ж їх вони отримували в спадщину, то протягом шести місяців зобов'язувалися до продажу таких. У всіх публічних актах, зокрема «торгових книгах», вони мали використовувати російську мову, аж ніяк не єврейську²⁹.

Загалом же період який настав після виходу цих указів, для діяльності багатьох місцевих купців, принаймні не єврейської національності, слід вважати сприятливим. Так, після довготривалих клопотань купець Линовський зміг отримати дозвіл на оренду Контрактового будинку³⁰. Помітно активізувалася видача офіційних документів на відкриття шинків, крамниць, складів тощо. Генерал-губернатор циркуляром від 1 січня 1844 р. санкціонував створення комісіонерських контор з продажу та купівлі будинків, маєтків, товарів, а також наведення довідок і т.п.³¹.

Разом з тим проводжувалася посилюватися конкуренція між купцями, а особливо намагання витиснути єврейських торговців. Щодо останнього уряд займав двоїсту позицію, а тому обмежував економічні можливості євреїв до певної межі (якщо це було вигідно). Наприклад, він не задовольнив прохання київських неогоціантів заборонити їх єврейським «колегам» брати участь у «контрактах» (1845–1847)³².

Важливим заходом стало заснування в Києві контори Комерційного банку. Йому передували такі події. В 1836 р. з політичних міркувань (наслідок польського повстання 1830–1831 рр.) закрили відділення (агенцію) Польського банку в Бердичеві, щорічний обіг якого досягав на той час 2,5 млн. крб. Проте потреба в такій установі відчувалася досить сильно. Крім того, Польський банк зажадав повернути йому всі

кредити, а гроші, які зберігалися у відділенні, перевів на свій рахунок. Тим самим з місцевої торгівлі та промисловості були вилучені значні кошти³³. В зв'язку з цим тамтешня адміністрація порушила клопотання перед Міністерством фінансів відкрити контору Комерційного банку в Києві, на зразок одеської. Це питання обговорювалося декілька років, поки 24 травня 1839 р. не затвердили статут нової установи. Однак фактично вона почала діяти в лютому наступного року. Судячи з внесених вкладів, значення контори зростало досить швидко. Так, у перший рік функціонування вони становили 2,4 млн. крб., у другий – 3,1 ; третій – 6,7, а в 12 рік (1852) вже перевищили 10 млн. крб.

Спочатку контора знаходилася на Олександрівській вулиці, напроти Царського саду, в приватному дерев'яному будинку фон – Юнка. Плата за оренду на той час становила 6 тис. крб. на рік. У 1847 р. вона перебралася в новозбудований кам'яний будинок, який належав Дворянській комісії. Конторі він обійшовся в 43 тис. крб. У 1862 р. її перетворили на відділення державного банку³⁴. Зацікавленість органів управління й особиста ініціатива підприємців від середини 60-х років неабияк сприяли зростанню обсягів і розширенню системи кредитування. Наприклад, у 1864 р. баланс Київської контори Державного банку становив 8 млн. крб. У Києві виникли: в 1868 р. приватний Комерційний банк і Товариство взаємного кредиту, в 1871 р. – Київський промисловий банк, філії Петербурзького міжнародного комерційного банку, Волзько-Камського комерційного банку, в 1872 р. – Київський земельний банк. Протягом 80-х років у місті заснували відділення Дворянського земельного та Селянського земельного банків. В 90-х роках відкрили філії Російського для зовнішньої торгівлі й Полтавського поземельних банків.

Обіги коштів лише Київського комерційного банку за всіма операціями в 1880 р. перевищив суму в 256 млн., Київського промислового банку – 159 млн. Для «буржуа середньої руки» 1885 р. було засноване Київське міське кредитне товариство. Протягом 15 років своєї діяльності воно видало позик на десятки мільйонів карбованців.

Окрім названих, на початку 90-х років вправно функціонували контори банків Френкеля, Епштейна, Куперника, Бальтерманца, Гальперіна, Левінсона, Данилевського, а також Київське відділення банкірської контори одеського банкіра Грубера та ін³⁵.

Правда, розвиток банківської справи в багатолюдному Києві мав ще й інший бік справи, який не завжди сприймався адекватно городянами, зокрема інтелігенцією. Особливо тоді, коли це зачіпало культурницькі інтереси освітян. Ось як про такі обставини середини 60-х років зазначив дописувач «Киевской старины» Василь Горленко: «Когда повеяли новыя веяния и на патриархальный Киев дохнула *банковая зараза*, помещение библиотеки понадобилось под банк, который открывал следующий предводитель дворянства П. Д. Селецкий совместно с господином Виноградским. Но об отнятии права библиотеки на помещение не могло быть и речи, и за квартиру, взятую назад, дворянство стало уплачивать библиотеке 1000 рублей в год. Вскоре банк приобрел собственный дом и прежняя квартира обратно отдана была библиотеке. Правление библиотеки совершенно основательно решило, что *оставаться в помещении, которое может быть обращено в очень доходные магазины, не было никакого расчета*. Сделав нужные приспособления, оно стало нанимать свою квартиру под магазины (г-жи Куликовской и Рейзе), а библиотеку перевело в более дешевую

квартиру, приобретаая возможность из квартирной суммы 2500 р. и 800 р. казеннаго пособия покрывать настоятельнеешие расходы»³⁶.

В 1848 р. уряд дозволив купцям-євреям 1-ої гільдії брати в Києві відкупи, що дещо розширило їх права та економічні можливості³⁷.

В 50-х – на початку 70-х років з новою гостротою виникали ті чи інші проблеми в оподаткуванні та впорядкуванні торгівлі в місті, адже стан останньої продовжував лишатися на вкрай незадовільному рівні. Так, Державна рада висловила думку й розробила постанову «О взимании сбора с трактирных заведений, открываемых во время лагерного расположения войск близ г. Киева», яке 7 листопада 1851 р. затвердив імператор³⁸. Схожим чином побачила світ й інша думка цього вищого законодавчого органу держави – «О взимании сборов с купцов на земские повинности» від 4 (затверджена 24) грудня 1852 р.³⁹. У 1853 р. виникла «справа» про антисанітарні умови і продаж недоброякісних продуктів на Печерському базарі. Слідство велося декілька місяців і було списано чимало десятків аркушів паперу⁴⁰. Влітку 1868 р. знову загострилося питання «о принятии мер к устранению на базарах г. Киева при продаже жизненных продуктов, через что торговцы повышают цены и допускается монополия»⁴¹. А справи «по прошению» купців М.Сивоконя про дозвіл влаштувати рундук для реалізації м'яса на Хрещатицькому базарі, І.Шеліхова щодо розпродажу з аукціону виробів з його галантерейного магазину та групи неогоціантів з приводу доцільності продовжити Онуфрїївський ярмарок засвідчили значну «стихійність» у ви-дачі відповідних документів і невідпрацьованість законодавчої бази в багатьох питаннях, пов'язаних з торгівлею (1858–1861 рр.)⁴². Тому не дивно, що окремі особи без будь-яких дозволів відкривали крамниці, контори та інші заклади на самому Хрещатику. Наприклад, купець Карвін-Красинський, не оформивши необхідні документи в міністерстві внутрішніх справ, заснував тут у будинку поміщика Галагана комісіонерську контору (1862–1866 рр.)⁴³. У 1867–1868 рр. не без ускладнень були відкриті в Києві й схожі установи «Теунер і Чеснок» та М.Шульгіна⁴⁴. Місцевому чиновництву доводилося вирішувати й питання про видачу паспортів різним особам з різних куточків України, які хотіли приїхати для продажу товарів⁴⁵.

Продовжувалися спостерігатися порушення законів, як окремими купцями, так і в їхніх взаєминах з банками. Зокрема, протягом 1848–1864 рр. тривав судовий розгляд позову московського купця І.Шліхова на свого прикажчика-родича в Києві О.Шеліхова, який незаконно видавав від його імені векселі⁴⁶. Купець 3-ї гільдії О.Михайлов ніяк не міг розрахуватися з Київською конторою Комерційного банку, заборгувавши тій 3,6 тис. крб. (1862 р.)⁴⁷. Того ж року вдова місцевого неогоціанта Л.Розмитальська поскаржилася на свого повіреного в справах купця Г.Віленга «за взятіє» її грошей у Київській і Полтавській конторах Державного банку і використання їх у своїх інтересах. Останній, у свою чергу, звинуватив позивачку в «неправельном извете»⁴⁸. В 1864 р. у Києві йшло «листування» купця Зикова, повіреного в справах московських торговців Ніщенкова, Трепшина та калузького купця Шапошнікова, з тимчасовим комендантом Хрещенського ярмарку полковником Грибовським про сприяння в пійманні уманського купця Гросмана, взявшего в кредит товарів на 16767 крб. сріблом «и скрывшегося в неизвестном направлении»⁴⁹.

Наведені приклади яскраво засвідчили той факт, що різні органи місцевої влади брали участь у вирішенні адміністративних і кримінальних порушень не лише в Києві, а далеко за його межами.

В матеріалах Канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора 1856–1859 рр. йдеться й про опікування частиною «великої чумацької дороги», яка пролягла від Черкас через Ольшану, Звенигородку, Київ, В'язівку до Новоросійського краю⁵⁰.

Про необхідність впорядкування торгівлі в місті конкретно висловився київський голова в своїй доповіді на засіданні Думи у вересні 1871 р. У ній, зокрема, йшлося проте, що Старе місто конче потребує влаштування гарного базару, а тому було запропоновано визначити для нього місце на Львівській площі. Однак на ній не знайшли відразу придатної й належних розмірів території. А тому Київська міська Дума восени того ж року оголосила конкурс на укладання контракту та підрядні роботи з планування базару в межах Львівської площі, Старо-Житомирської та Бульварно-Кудрявської вулиць. Незабаром проблему вирішили й на визначеному місті розпочалася активна торгівля, головним чином худобою, сіном і соломою. Через що базар на Львівській площі у народі прозвали Сінним⁵¹.

Тоді ж схожа проблема виникла щодо базару на Хрещатицькій площі. Проте після того, як у 70–80-роках тут збудували будівлю Думи, декілька триповерхових будинків з крамницями, приміщеннями для контор, банків, тощо, базар зник. Хоча дискусія навколо нього винила ще не раз. Але перемогла позиція тих, хто доводив: по-перше, базарна торгівля помітно зменшить прибутки тутешніх магазинів; по-друге, галасливе торжище на фактично головній вулиці губернського центру виглядатиме «не по-європейськи». В 1889 р. розглядався варіант критого ринку на зразок Венського. Тобто, продавці мали б щоденно привозити продукти, виставляти їх на пересувних лотках, а в 11 годин ранку згортати свою торгівлю. Власник садиби, яка межувала з площею, Фабриціус пропонував для цього свою ділянку землі. Однак, у цілях безпеки від пожежі або затоплення, а також через брак належної кількості землі, й така ідея залишалася нереалізованою. Правда, за деякими даними, через декілька років Фабриціусу вдалося отримати від влади дозвіл на будівництво на своїй ділянці тимчасового скляного павільйону для продажу м'яса, риби, молока, овочів і т. п.⁵².

Стосовно середини 80-х - початку 90-х років слід зазначити також про такі події. За клопотанням місцевого купця Соломона Грайнома йому дозволили відкрити в Києві комісіонерсько-довідкову контору⁵³. Таку ж установу заснував і негоціант Рафаловський⁵⁴.

А Київське товариство сільського господарства серед городян поширило «циркулярне повідомлення» про заснування в Одесі Комітету з продажу хліба, тим самим явно намагаючись долучити до цієї справи всіх зацікавлених осіб: і торговців збіжжям, і його виробників⁵⁵. Тоді ж активізувалася боротьба органів влади та поліції з «підмінною» торгівлею, яку практикували євреї в Києві та інших містах Південно-західного краю⁵⁶.

На той час міські базари продовжували знаходитися на перетині трактів, у низинах, куди стікалися дощові води, перетворюючи торгові площі на болота. Поліпшити ситуацію адміністрація намагалася за рахунок прокладання дерев'яних рядів і пок-

риття їх дахами. Вона ж чітко розподіляли тут місця, за які велася потужна конкурентна боротьба. Інколи право на них викупувалося на спеціально організованих аукціонах, де перемагав той, хто пропонував більшу оренду. Суперництво в цій царині призводило до того, що оплата місця зростала від кількох сотен до тисячі карбованців на рік. Правда, при цьому помітно збільшувалися й обсяги торгівлі на кожному постійному місці, що знову ж таки у вигляді податків збагачували Київ і його ринкове керівництво.

Хитромудрі старости, користуючись слушною нагодою, в усній формі дозволяли окремим торговцям займати місця на базарі навіть тоді, коли ті вже перед тим офіційно були орендовані іншими особами. Так, селянин Потап Петраченко з Малих Дмитровичів скаржився в Управу на те, що староста Печерського базару за хабар дозволив якомусь селянинові торгувати кавунами на місці, яке викупила його дружина й мала на нього відповідний квиток під номером 31. Причому, цей квиток видала безпосередньо Управа. Події ж на базарі завершилися тим, що незаконний продавець, посилаючись на дозвіл старости, відшмагав суперницю батагом і підбив їй око, а староста при цьому насміхався над постраждалою, примовляючи, мовляв, усе незабаром заживе. Коли ж таки почали розбиратися в суті справи, староста доводив, що селянин з кавунами мав також належний квиток. Але перевірити його твердження вже не змогли, бо останній кудись зник, а свідки не бачили як давався хабар. І справу швидко призупинили⁵⁷.

В кінці XIX ст. у Києві з населенням у 265 тис. осіб налічувалося чимало базарів, які знаходилися неподалік один від одного: Печерський, Хрещатицький, Сінний, Житній, Галицький (у межах сучасної площі Перемоги), Володимирський, Троїцький і Бессарабський. Однак городяни часто висловлювалися за збільшення їх кількості. Вирішення цього питання цілком залежало від рішення засідателів Думи. Тому кияни, нерідко роками, були змушені оббивати пороги Управи, щоб вирішити свої проблеми. Зокрема 1895 р. майже 70 мешканців вул. Жиланської та прилеглих до неї районів звернулися до київського міського голови з таким проханням – заявою: «Жители районов между Шулявской, Нижне-Владимирской, Ботаническо-Никольской и Жиланской, а также Паньковской, Тарасовской и большей части (вблизи Благовещенской церкви) Мариинско-Благовещенской улиц *давно испытывают большую трудность в приобретении свежих жизненных продуктов*, так как за таковыми нужно ходить чуть ли не за полторы версты на базары :Еврейский или же Троицкий *и пробывать там ежедневно по несколько часов*, особенно это тяготит бедных людей, оставляющих малых детей на произвол судьбы и тех, которые не имеют прислуги.

Приобретение же жизненных продуктов в уличных лавочках не всегда возможно, а если случится иногда приобрести таковые продукты, то в частую не надлежащего качества и гораздо дороже цен базарных».

На думку дописувачів, означену проблему можна було вирішити збудувавши у певному районі «базарчика» для продажу продуктів, а саме на майдані по Жиланській вулиці, в яку впиралася Тарасівська вулиця (поблизу садиби Міллера та заводу Бродського). На запропонованій території на той час знаходилися два склади з лісо-матеріалами та каналізаційними трубами.

Далі прохачі-заявники пояснили свій задум так: «С устройством сказанного базарчика вся вблизи его находящаяся местность, представляющая ныне глушь, оживится; площадь принесет городу хорошие доходы за арендуемые под лавки и рундуки места; окажется большая услуга всем в этой местности живущим, в особенности беднякам, селящимся в низовьях улиц Тарасовской, Нижне-Владимирской, Жилянской и прочих, а также домовладельцам по найму квартир, которых немало пустует по причине объясненного неудобства» (!)⁵⁸.

Незважаючи на такі, здавалося б цілком природне бажання й вигідну пропозицію киян, районна влада не поспішала з вирішенням проблеми. І це при тому, що таку ідею підтримали також 35 гласних Думи, які навіть направили спеціально створену комісію оглянути місце майбутнього базару. Засідання ж Думи й таємне голосування на ній взагалі зняли це питання на тій підставі, що мовляв, влаштування нового «торжища» завдасть великих збитків Володимирському та Троїцькому рынкам.

Жителі міста запропонували ще один вихід з ситуації, що склалася: влаштувати критий базар (точніше павільйон) з місцями для продуктів. Однак територія, яку вони планували під нього відвести, ще з 1882 р. була призначена під житлові забудови. Тому і цю ідею влада не сприйняла позитивно. Загалом базарами відали спеціально створена при думі комісія та Управа. Саме до них зверталися ображені покупці й продавці зі своїми скаргами, а також дорослі городяни з пропозиціями. За порядком безпосередньо стежила поліція, за окремими підрозділами якої були закріплені певні райони. Зокрема Сінним базаром «опікувався» Старокиївський поліцейський участок, Бессарабським–Двірцевий, Галицьким, або як його ще називали, Еврейським – Бульварний, Троїцьким – Лебідський, Печерським – з однойменною назвою, Лукнянівським – також. За ситуацію на Олександрівському базарі (поблизу Гостинного двору) відповідали подільська поліція, а на Житньому – Плосьького участка. Всі названі ділянки очолювали пристави, яким продавці змушено платили частку з своїх прибутків у вигляді хабара, відомого в той час під назвою «поліцейський податок». Його розміри часто залежали від різних обставин, насамперед, бажання й настрою приставів. Так, в останній чверті XIX ст. один з них – Михайлов, який служив на Подільському участку, щоб зібрати такий «податок» вів за собою по Житньому базарові городових з лантухами, а то й з візком. Коли його вимоги перевищили всі допустимі «норми», то торговці поскаржились на такі зловживання в Управу. Пристава звільнили, хоча він і вважав, що брав з своїх «підопічних» досить помірковано. Якщо забирав у продавця спиртним пляшку горілки, то порожню тару... завжди повертав!

Невід'ємним атрибутом кожного базару були дрібні крадії та шахраї, яких марно намагалася позбутися адміністрація. Місце кожного пійманого з них займав інший. Наприклад, на Єврейському базарі шахраї спеціалізувалися на реалізації годинників, які справно працювали в руках господаря, а коли їх купували вони через годину-дві ставали. Після того поладити годинник не брався жоден майстер у місті. Продавець же тікав куди подальше від базару.

В кінці XIX ст. на київські базари щоденно прибувало до 30 тис. підвод з найрізноманітнішими сільськогосподарськими продуктами. На них панувала антисанітарія. Залишки товарів продавці найчастіше викидали на землю, де вони ставали

здобиччю пацюків, собак і котів. Нерідко реалізовувалися зіпсовані риба, м'ясо, фрукти тощо⁵⁹.

Як би там не було, але в 80–90 роках Дума здійснила ряд заходів, які поліпшили стан торгівлі. Так, нею були створені спеціальні санітарні «обоз» і двір, на багатьох ринках і перед ними заасфальтували майданчики, вимостили площі. Правда і тут підрядники не забували про свої вигоди, а менше думали про загальний благоустрій. А він потребував все більшої уваги, активізації дій у суспільстві, вкладання додаткових значних коштів, нових прогресивних ідей і технологій, тощо. Адже в містах Західної Європи, Варшаві, Одесі, Москві, Петербурзі та інших адміністративних центрах криті ринки вже багато десятиліть розвивалися в такому напрямі. Певною мірою цьому сприяло «поблажливе» ставлення імперського уряду до представників іноземних фірм, які досить швидко поширювали свої знання й набутий досвід у Києві. Зокрема йдеться про дозвіл австрійській торговій фірмі «М.Вейнреб і К» у м. Лемберзі здійснювати профільні комерційні операції в Москві, Києві та Одесі⁶⁰. Зрозуміло, що навколо їх представництв не могло не гуртуватися місцеве купецтво (1899–1900 рр.).

Цікавим є і той факт, що на початок ХХ ст. торгівля в місті продовжувала потребувати все нових площ, а тому його адміністрація намагалася часткового вирішити цю проблему за рахунок розширення роздрібної купівлі-продажу на території Київської фортеці, про що йшло наполегливе листування чиновництва з її комендантом⁶¹.

Загальна ж тенденція проявлялася в тому, що, розвиваючись, постійна торгівля поступово витискувала ярмаркову. Купці, приїжджаючи до міста, все частіше назавжди осідали в ньому, влаштовували тут великі стаціонарні склади та крамниці, де зберігалися товари нерелізовані на базарах і ярмарках. Зростання прибутків головним чином відбувалося завдяки порівняно швидкому збільшенню міського населення, яке потребувало все значніших обсягів продуктів харчування та предметів широкого вжитку.

Внутрішні економічні процеси та відповідні заходи влади призвели до того, що в 1890 р. на території Києва постійну торгівлю вели вже 4648 закладів. А на кінець століття тут також функціонували спеціалізовані магазини: 52 суконно-мануфактурні, 53 готового одягу, 23 взуттєві, 64 галантерейні, 92 бакалійні, 22 булочні й кондитерські, 50 книжкові, 14 тютюнові, 3 сільськогосподарського реманенту та інші⁶².

Враховуючи той факт, що міські ринки, через які встановилися постійні економічні контакти з навколишніми й дальніми селами, потребували все більше спеціальних місць для торгівлі, адміністрація, з одного боку, розширювала їх корисні площі, а з другого боку, надаючи такі місця, значно подовжувала терміни оренди на них. На початку 90-х років кількість спеціальних місць на дев'яти базарах Києва майже досягла 3700.

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі : ПСЗРИ). – Собр. 1-е. – Т.26. – № 19895. – С.660–662.

- ² *Варадинов Н.* История Министерства внутренних дел. – СПб., 1861. – Т.1. – С. VIII.
- ³ *Каманин И.* Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина, 1889. – №9. – С.617.
- ⁴ ЦДІАУК. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.91. – Арк. 6–9; Спр. 768. – Арк. 36; Спр. 782. – Арк. 162; Спр. 1088. – Арк. 1,2.
- ⁵ Там само. – Оп.5. – Спр. 1415. – Арк. 1–13.
- ⁶ *Каманин И.* Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина, 1889. – №8. – С.163, 176.
- ⁷ Исторические материалы из Архива Киевского губернского правления / Сост. А.Андреевский. – К., 1882. – Вып.1. – С.137, 138.
- ⁸ Там само. – С.176, 177.
- ⁹ ЦДІАУК. – Ф.533. – Оп.1. – Спр. 1236. – Арк. 90.
- ¹⁰ Там само. – Спр. 1521. – Арк.1,2.
- ¹¹ *Каманин И.* Указ. труд. – С.179.
- ¹² *Долгоруков И. М.* Дневник моего путешествия в Киев // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1870. – Апрель – июнь. – Кн.2. – С.107.
- ¹³ *Синицкий Л.* Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М.Долгорукого // Киевская старина, 1893. – №2. – С.274–92.
- ¹⁴ *Щербина В. І.* Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.21.
- ¹⁵ ПСЗРИ. – Собр.2-е. – Т.3. – № 2124. – С.660.
- ¹⁶ *Варадинов Н.* История Министерства внутренних дел. – Пб., 1861. – Т.2. – Ч.1. – С.540; Ч.2. – С.72.
- ¹⁷ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.6. – Отд. 2. – № 4803. – С.30–5.
- ¹⁸ Там само. – Т.7. – № 5831. – С.909.
- ¹⁹ Из записок Николая Николаевича Муравьева-Карского // Русский архив, 1894. – Т.3. – № 10. – С.289–90; *Иконников В. С.* Указ. соч. – С.199, 200.
- ²⁰ Комерческая газета, 1838. – № 40.; 1840. – № 153; *Семенов А.* Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII столетия до 1853 г. – СПб., 1859. – Ч.2. – С.288, 289; Сведения о судноплавстве по Днепру // ЖМВД, 1847. – № 17. – С.310.
- ²¹ ЦДІАУК. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.539. – Арк.1,2.
- ²² Там само. – Оп.2. – Спр 674. – Арк. 1,2.
- ²³ Там само. – Оп.5. – Спр. 1757. – Арк. 1–7.
- ²⁴ Там само. – Ф.442. – Оп.138. – Спр.113. – Арк.1.
- ²⁵ Там само. – Оп.1. – Спр. 1204. – Арк. 1–4.
- ²⁶ Там само. – Оп. 66. – Спр.123. – Арк. 1–12.
- ²⁷ Там само. – Оп.1. – Спр.1815. – Арк. 1–4.
- а. Мається на увазі економіці в цілому.
- б. Також і на купців.
- ²⁸ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.10. – Отд.2 (прибавл.). – № 7694. – С.47.
- ²⁹ Там само. – Отд.1. – № 7931. – С.211.
- ³⁰ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп. 65. – Спр.42. – Арк. 1–153.
- ³¹ Там само. – Оп. 794. – спр.97. – Ч.1. – Арк.2.
- ³² Там само. – Оп.1. – Спр. 6487. – Арк. 1–6.
- ³³ *Шульгин В.Я.* Юго-западный край под управлением Д.Г.Бибикова (1838–1853) // Древняя и новая Россия, 1879. – № 2. – С.116–117.
- ³⁴ *Иконников В. С.* Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. – К., 1904. – С.180.

- ³⁵ *Лугова О.І.* Соціально-економічний розвиток та адміністративне управління міста // Історія Києва: В 3-х т., 4-х кн.. – К., 1986. – Т.2. Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. – С.186.
- ³⁶ В.Г.[*Василий Горленко*]. Киевская публичная библиотека // Киевская старина, 1888. – № 8. – С.28 (Документы, известия и заметки).
- ³⁷ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.23. – Отд.1. – № 22567. – С.572–574.
- ³⁸ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.26. – Отд.2. – № 25714. – С.91–92.
- ³⁹ Там само. – Т.27. – Отд.1. – № 26836. – С.750.
- ⁴⁰ ЦДАУК, – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 10436. – Арк.1–74.
- ⁴¹ Там само. – Оп. 101. – Спр.77. – Арк. 1–6.
- ⁴² Там само. – Оп.81. – Спр 41. – Арк. 1–9; оп. 35. – Спр. 700. – Арк. 1–3; оп.38. – Спр. 403. – Арк. 1–13.
- ⁴³ Там само. – Оп.39. – Спр. 170. – Арк. 1–95.
- ⁴⁴ Там само. – Оп. 46. – Спр.44. – Арк. 1–4; спр. 310. – Арк. 1–10.
- ⁴⁵ Там само. – Оп. 806. – Спр. 101. – Арк.28.
- ⁴⁶ Там само. – Оп. 159. – Спр. 446. – арк. 1–92.
- ⁴⁷ Так само. – Оп. 175. – Спр. 570. – Арк. 1,2.
- ⁴⁸ Там само. – Спр. 54. – Арк. 1–3.
- ⁴⁹ Там само. – Оп. 178. – Спр. 45. – Арк.1–3.
- ⁵⁰ Там само. – Оп.33 – Спр. 1319. – Арк. 20–28.
- ⁵¹ *Гамоля Н., Мокроусова Е.* Киевский торжок // [http. / www.kontrakty.com.ua/ show /rus/rubric main/30200515.html](http://www.kontrakty.com.ua/show/rus/rubric%20main/30200515.html).
- ⁵² Там само.
- ⁵³ ЦДАУК. – Ф.442. – Оп. 537. – Спр. 63. – Арк. 1–21.
- ⁵⁴ Там само. – Оп. 540. – Спр. 227. – Арк. 1–3; спр. 243. – Арк. 1,2.
- ⁵⁵ Там само. – Оп.544. – Спр.1. – Арк.1.
- ⁵⁶ Там само. – Оп.540. – Спр. 226. – Арк. 1-18.
- ⁵⁷ *Гамоля Н., Мокроусова Е.* Указ.соч.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ *Карповская И.* За три копейки на киевском базаре можно было купить модный детектив о происхождениях Шерлока Холмса или килограмм картошки // Факты, 2004. – 25 сентября.
- ⁶⁰ ЦДАУК. – Ф.442. – Оп. 629. – Спр.541. – Арк. 1–8.
- ⁶¹ Там само. – Оп.631. – Спр.5. – Арк. 27–40.
- ⁶² *Лугова О. І.* Назв. праця. – С.185.